

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

10

*Rimantas Miknys
Lietuvos demokratų partija
1902-1915 metais*

1995

**LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJS
STUDIJS**

*Skiriu Motinai ir
šviesiam Tėvo atminimui*

ISSN 1392-0391

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJS STUDIJS

10

Rimantas Miknys

Lietuvos demokratų partija 1902-1915 metais

VILNIUS

A. Varno personalinė įmonė

1995

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Knyga išleista su finansine

ATVIROS LIETUVOS FONDO parama

ISBN 9986-491-22-3

© Rimantas Miknys, Lietuvos istorijos institut

TURINYS

PRATARMĖ	7
ĮVADAS	8
1. LIETUVIŲ DEMOKRATŲ PARTIJOS KŪRIMASIS IR 1902 - 1904 METŲ POLITINĖ-SOCIALINĖ PROGRAMA	16
1.1. LDP ištakos ir prielaidos	16
1.2. LDP steigimas	27
1.3. LDP pagrindinės programinės nuostatos ir jų įtaka partijos organizavimui	32
2. LIETUVIŲ (LIETUVOS) DEMOKRATŲ PARTIJOS ORGANIZACINIS IR VISUOMENINIS-POLITINIS VEIKIMAS 1905 METAIS	44
2.1. LDP organizacinės problemos, jų sprendimas ir rezultatai	45
2.2. LDP visuomeninė-politinė veikla ir partijos naujų programinių nuostatų formavimas	61
3. LIETUVOS DEMOKRATŲ PARTIJA 1906 - 1915 METAIS	94
3.1. LDP organizacinės evoliucijos ir veiklos ypatumai	96
3.2. LDP politinės-socialinės programos bruožai	128
3.3. Tautiniai-politiniai LDP veiklos aspektai	142

IŠVADOS	168
PRIEDAI	173
LENTELĖS.....	174
LIETUVOS DEMOKRATŲ PARTIJOS PAGRINDINIAI DOKUMENTAI	184
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	218
STRESZCZENIE	226
RÉSUMÉ.....	238
TRUMPINIAI	249
ASMENŲ RODYKLĖ.....	250

1. LIETUVIŲ DEMOKRATŲ PARTIJOS KŪRIMASIS IR 1902-1904 METŲ POLITINĖ-SOCIALINĖ PROGRAMA

1.1. LDP IŠTAKOS IR PRIELAIDOS

XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje besiformuojanti moderni lietuvių tauta įžengė į naują - politinį tautinio judėjimo (sąjūdžio)* etapą. Jis buvo ženklus tautinės ideologijos politizavimu, politinių partijų kūrimu, didžiule periodinės spaudos įtaka politinei minčiai ir politinei kultūrai, atvira konfrontacija ar bendradarbiavimu su kitų Lietuvoje gyvenusių tautų (pirmiausia ir daugiausia lenkų) partijomis ar politinėmis srovėmis. Feodalizmo ir kapitalizmo sanklodų samplaika lėmė savitą krašto socialinę struktūrą: didžioji dalis bajorijos, aristokratijos kalbiniu-kultūriniu požiūriu buvo sulenkėjusi. Todėl šių visuomenės sluoksnių politinės-kultūrinės orientacijos dažnai kirtosi su naujo tautos branduolio - valstiečių kilmės inteligentijos - siekais. Visi šie procesai vystėsi ekstremaliomis - Rusijos imperijos prievartinio asimiliavimo ir kolonizavimo, tautų ir tikybų supriešinimo - sąlygomis.

Po 1863 m. sukilimo numalšinimo Rusijos valdžia "Šiaurės vakarų krašte", t.y. ir Lietuvoje, suaktyvino atviro rusifikavimo politiką. Ji slopino tautinę ir kultūrinę veiklą: 1864-1865 m. buvo uždrausta lietuvių spauda lotyniškais raidėmis; mokyklose, valsčių įstaigose, teismuose ir kitur buvo uždrausta vartoti lietuvių kalbą, varžoma katalikų tikėjimo inteligentijos veikla; ribojamas lietuvių skaičius vietos valdžios įstaigose, mokyklose, geležinkelyje, ryšiuose. Kita vertus, Rusijos valdžia teikė lengva-

tas atvykusiems rusų valdininkams, tarnautojams. Prievarta ji platino stačiatikybę, varžė katalikų bažnyčios veiklą. Vykdamas "specialią" ekonominę politiką į konfiskuotus ir sekvestruotus dvarus kėlėsi rusų dvarininkai. Kaip kontribucija už dalyvavimą sukilime nuo 1863 m. dvarams įvestas 10% pajamų mokestis (vėliau sumažintas iki 5%), apribota iki 60 dešimtnių žemės pirkimo teisė valstiečiams... Visa tai turėjo "padėti" lietuviams greičiau tapti besiformuojančios modernios rusų politinės (pilietinės) tautos dalimi. Kartu, nepaisant rusų valdžios pastangų silpninti ir lenkiškąjį bajoriškąjį elementą, dėl tradiciškai stiprios lenkų kultūros Lietuvoje poveikio paspartėjo polonizavimas¹.

Priešingai Rusijos valdžios užmačioms, tai dar labiau suaktyvino lietuvių tautinio sąjūdžio konsolidaciją: imta jai priešintis, kovoti už tautos kultūrinės, o vėliau ir politinės teises. Nors ir negausi, bet veikli lietuvių inteligentija² susirūpino tautinės savimonės žadinimu: draudžiamą spaudą pradėjo leisti užsienyje, ypač Prūsijoje, kartu su valstiečiais kūrė slapta lietuviškas mokyklas, draugijas, kuopeles, rėmė spaudos leidimą bei platinimą. Kartu ji stengėsi lietuvių kalbą ir kultūrą diegti viešajame gyvenime².

Pats tautinis judėjimas įgavo daugiau organizuotumo, politinio-idėjinio kryptingumo, pavyzdžiui, pirmaisiais dviem dešimtmečiais po spaudos draudimo iniciatyva ir vadovaujantis vaidmuo minėtoje veikloje priklausė konfesinei inteligentijai, besirūpinusiai pirmiausia katalikybės ir tik po to lietuviškumo gynimu, tuo tarpu IX dešimtmetyje padėtis lietuvių tautiniame judėjime pasikeitė. 1883-1886 m. pasaulietinės inteligentijos

* Sąvokos *judėjimas* ir *sąjūdis* darbe vartojamos kaip sinonimai. Manome, kad pirmasis tautinio judėjimo etapas buvo kultūrinis, arba vadinamasis tautinis Atgimimas, apėmęs XIX a. pradžią - paskutinio dešimtmečio vidurį. Kultūrinio etapo paskutinis laikotarpis [jo pradžia - 1883 m.] ir politinio etapo pirmasis laikotarpis [jo pabaiga - 1905 m.], arba vadinamoji "Aušros" ir "Varpo" gadynė, laikytini tarpine, pereinamąja stadija.

** Siekdami išvengti termino *tauta* dualizmo, jo skyrimo dviem skirtingoms sąvokoms, - tam tikro valstybės elemento ir tautinio (etninio) socialinio junginio, - vartojame du terminus. Kai turime galvoje teritorinę ar valstybinę tautą, kaip tam tikrą valstybės (buvusios, būsimos ar esamos) elementą, sakome *politinė (pilietinė) tauta*. Kai kalbame apie tautinį (etninį) socialinį junginį, - *tauta*.

¹ *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, p. 47, 48, 69; R. Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, p. 24-70, 179, 184-185.

*** Miroslavo Hrocho duomenimis, lietuvių tautiniame sąjūdyje "Aušros" metais (1880-1885) dalyvavo 257, o 1890 m. - 256 asmenys (A. Tyla, M. Hroch, "Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Volkes..." in *Lietuvos istorijos metraštis*, 1971, Vilnius, 1971. p. 144.)

² *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, p. 95-101.

pastangomis leistas žurnalas "Aušra" rodė judėjimo skatintojų pasidalijimą į dvi idėjines sroves: katalikišką ir liberalinę, t.y. konfesinio ir pasaulietinio pobūdžio. Išryškėjo šių pakraipų inteligentijos interesų skirtumai, kurių šerdis buvo pasaulėžiūrų priešprieša³.

Kartu su "Aušra" besiformavusią naują visuomeninę-idėjinę lietuvių tautinio judėjimo srovę galutinai sustiprino "Varpo" grupuotė. Pažymėtina, jog LDP idėjinės ištakos kaip tik ir slypi pastarosios propaguotame liberalizme. Be to, šios grupuotės veikloje atsekami ir partijos kūrimo pradai. Todėl būtina bent bendrais bruožais aptarti tokio liberalizmo sampratą, o tuo pačiu - liberalizmo problemą Lietuvoje. Juolab kad yra iš esmės besiskiriančių nuomonių dėl jo egzistavimo Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje. Štai R. Vėbrai ir Antanui Nesavui, - apibrėžusiems liberalizmą kaip buržuazijos visuomeninę-politinę ir ideologinę srovę, kaip formą klasinės kovos už savo laisves su visų tų laisvių priešininkais: pirmiausia su feodalizmu - jo luominiais varžtais bei privilegijomis, vėliau - su revoliuciniu darbininkų judėjimu, - jokių abejonių dėl "Aušros", "Šviesos" ir "Varpo" liberalizmo nekilo⁴. Tuo tarpu V. Trumpai liberalizmo sąvoka neaiški, kontroversiška, ir, traktuodamas liberalizmą kaip politinę, socialinę ir ekonominę programą, jis teigia, jog *"kas liečia Lietuvą, nė vienu momentu nebuvo formuluota jokia liberalinė programa, niekadoms mes neturėjome liberalinės partijos, niekas net nėra plačiau nagrinėjęs liberalinės minties teorijos ar bent liberalo žmogaus psichologijos"*⁵.

Tačiau kartu jis sutinka, kad karštų kovotojų dėl liberalinės minties ir jos gynėjų Lietuvoje buvo. Prie tokių jis priskiria ne tik V. Kudirką su "Varpu", bet ir "Aušrą". Pažangos, šviesos, žmoniškumo idėją, pagal V. Trumpą, vienijo tautos laisvės siekis, kuris nedrąsiai reiškėsi "Aušroje", o visu balsu prabilo "Varpe". Su liberalinės minties istorija Lietuvoje V. Trumpa siejo ypač pastarąjį⁶.

Akivaizdu, kad liberalizmas - daugiasluoksnė sąvoka. Klasikinė yra tiesiogiai susijusi su bendrąja laisvės problema, kuriai svarbiausia asmens, individo laisvės išpažinimas⁷. Liberalizmą kaip ideologiją pirmiausia apibūdina humanizmo, tolerancijos, sąžinės laisvės principai, demokratinės valstybės samprata. Tad atrodo natūralūs, lengvai suvokiami jo ryšiai su liberaliniais humanizmo, racionalizmo sąjūdžiais, gamtos mokslų raida XVII-XVIII a., švietėjų veikla. Kaip tik tai stiprino individualizmo pajautą, dėjo pamatus liberalizmo ideologijai⁸.

Po prancūzų Didžiosios revoliucijos tapęs vienu iš pagrindinių visuomenės modernizavimo variklių ir reiškėjų, liberalizmas sukūrė iš pirmo žvilgsnio sau priešingą ideologiją - nacionalizmą (tam tikrą veiksmų programą tautiniam idealui pasiekti ir išlaikyti) ir vienu metu glaudžiai su juo susipynė. Beje, šią liberalizmo ir nacionalizmo, kaip ideologijų, sintezę

nurodo ir nacionalizmo (Anthony D. Smith [Antoni D. Smitas])⁹, ir liberalizmo (John Gray [Džonas Grėjus])¹⁰ tyrinėtojai. Jie pažymi, jog kaip tik šio susiliejimo dėka susivienijo Vokietija, Italija, vyko Balkanų tautų išsivadavimas iš turkų jungo, plito tautiniai sąjūdžiai Austrijos ir Rusijos imperijose. Kita vertus, Vytautas Kavolis pažymi, kad tai buvo būdingiausia XIX a. pirmosios pusės Europai, kuri "*buvo pilna liberalių nacionalistų, tikėjusių, kad visų tautų išsilaisvinimo kova yra bendra, kad vienos tautos patriotas privalo padėti ir kitoms tautoms*". Tačiau apskritai, jo nuomone, XIX a. antrojoje pusėje nacionalizmas pasitraukė nuo "*visų nacionalizmų brolybės sampratos į siaurai suvoktą ekskliuzyvinį ["psichologinį"] savo tautų interesų gynimą bet kuriomis priemonėmis, "suprimityvėję". [...] O toks nacionalizmas jau aštriausiai kirtosi su liberaline kultūra*"¹¹.

Nesigilinant į šios sintezės niuansus, problematiką, pažymėtina, jog tam tikroje savo raidos stadijoje nacionalizmas skatina individualizmą ir savikūrą, įgalina spręsti asmens laisvės problemą. A.D. Smithas šią stadiją skiria į dvi dalis ir vadina romantiškojo ir liberalaus bei radikalaus nacionalizmo terminais¹². Mums priimtinesnis humanistinio nacionalizmo terminas. Kaip tik aptarto nacionalizmo epochoje vyko modernėjančios visuomenės integracija į tautą. Ją skatino individų tautinės priklausomybės jausmas, jų bendruomenės, t.y. tautos, gyvenimo būdas ir aplinkybės, veikusios kiekvieną tos bendruomenės narį. O kiekvienas individas bendro istorinio likimo buvo ir yra siejamas su tradicine etnine-kultūrine bendruomene, kurioje jis gali geriausiai išreikšti save, plačiausiai realizuoti savo laisvę. Todėl, įgyvendinant tautos laisvę, yra įgyvendinama ir tam tikra dalis asmens laisvės. Taip humanistinis nacionalizmas, propa-gavęs tautos laisvės siekį, tapo ir tampa integralia liberalizmo dalimi¹³.

³ R. Vėbra, *Lietuvių tautinis atgimimas XIX amžiuje*, Kaunas, 1992, p. 28-29, 93, 114, 117; M. Römer, *Litewskie stronictwa polityczne*, s. 18-19.

⁴ R. Vėbra, A. Nesavas, "Liberalizmas Lietuvoje 19 a. antrojoje pusėje", *MAD*, 1975, t. 4 (83), p. 23, 26-30.

⁵ V. Trumpa, *op. cit.*, p. 168.

⁶ *Ibid.*, p. 178, 180-182.

⁷ V. Kavolis, įvadas knygai *Lietuviškas liberalizmas*, p. 11.

⁸ Jerzy Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, cz. 1, Warszawa, 1983, s. 160-162.

⁹ A. D. Smith, *Nacionalizmas 20 amžiuje*, Vilnius, 1994, p. 17.

¹⁰ J. Gray, *Liberalizmas*, Vilnius, 1992, p. 42.

¹¹ V. Kavolis, "Moralinės kultūros: žemėlapiai, trajektorijos, įtampos", in *Metmenų laisvieji svarstymai 1959-1989*, Vilnius, 1993, p. 184-185.

¹² A.D. Smith, *op. cit.*, p. 15, 17.

¹³ A. Gureckas, "Liberalizmas ir tautinės valstybės idėja", in *Lietuviškas liberalizmas*, p. 130-131.

Pažymėtina, kad "Aušra", o ypač "Varpas", galima sakyti, klasikine forma išreiškė minėtą nacionalizmo ir liberalizmo sintezės momentą. Neabejojant galima tvirtinti, kad "Aušroje", "Varpe" skelbtos nacionalizmo idėjos dar nepriklausė minėtam "ekskliuzyviajam" nacionalizmui, nes, aiškinant tautinės idėjos reikšmę visuomenės emancipacijai, jos laisvėjimui bei laisvo žmogaus savivokos ugdymui, ne tik buvo remiamasi, bet ir priitariama, solidarizuojamasi su čekų, armėnų, airių, slovėnų, kroatų, latvių, estų, ukrainiečių, suomių ... pagaliau net lenkų tautiniais išsivaduojamaisiais judėjimais¹⁴. Peršasi išvada, jog, ko gero, būtų tikslinga "Aušros" ir "Varpo" ideologiją įvardyti humanistinio nacionalizmo terminu. Nesinorėtų ją paremti, nes tai supaprastintų to meto lietuvių visuomenės idėjinės-politinės diferenciacijos situaciją. Apskritai lietuvių tautinis atgimimas buvo ir demokratinis, ir liberalinis, t.y. laisvės ir tautiškumo (lietuviškumo) idėjos akivaizdžiai sutapo, nes jas vienijo individo socialinės emancipacijos poreikis. "Aušra" dar neturėjo aiškios socialinės bei politinės programos, tik siekė žadinti tautinę savimonę, o "Varpas", suformulavęs tautos atgimimo programą, tapo tautinio sąjūdžio kovos organu ir, kaip pažymėjo V. Trumpa, kėlė pažangos, šviesos, tolerancijos ir žmoniškumo idėjas¹⁵. O tai jau netelpa vien į nacionalizmo programą. Kita vertus, šios idėjos nebuvo suformuluotos ir kaip liberalizmą išreiškianti politinė-socialinė programa. Tačiau, kaip vėliau matysime, "Varpo" ir jo šalininkų užimta "vidurio" linija tarp katalikiškos dešinėsios ir socialdemokratinės kairiosios, nuosaiki, tolerantiška pozicija abiejų, kategoriškai viena kita neigusių, pusių atžvilgiu nusveria svarstyklės liberalizmo termino naudai. Manome, kad aptarta prasme apie "Aušros", o juolab apie "Varpo" liberalizmą galima kalbėti tik iš dalies, kaip ir tų leidinių šalininkus vadinti liberalais. Be abejo, neužmirštant tos "lietuviškos" liberalizmo specifikos, kurią V. Trumpa įvardijo tik kaip liberalizmo idėjų sklaidą, ir atkreipiant dėmesį pirmiausia ne į asmens, bet į tautos laisvės siekį tiek prognoze, tiek veikloje.

Susiformavęs iš esmės pozityvizmo (klasikiniam liberalizmui nebūdingo pasaulėžiūriškumo), ypač vadinamosios lenkiškosios (Varšuvos) atmainos, pagrindu bei materializmo veikiamas¹⁶, šis liberalizmas kaip atsvarą autokratinės Rusijos santvarkos priešpaudai, nuožmiam rusifikavimui bei polonizavimui aukščiausia vertybe iškėlė tautiškumą, t.y. tautos fenomeną, kaip absoliutų egzistencijos pradą. Kaip jau minėjome, tuo remiantis buvo numatyti lietuvių tautinės savimonės ugdymo, krašto kultūrinio-ekonominio lygio kėlimo, tautos vienijimo ir politinio savarankiškumo uždaviniai. Šių postulatų užuomazgos - "Aušroje", o galutinai buvo suformuluoti "Lietuvos" draugijos (1888-1889) bendro pobūdžio prin-

cipuose ir ypač "Varpe", kuris, priešingai negu "Aušra", jau turėjo aiškia socialinę-politinę programą, apimančią minėtus uždavinius¹⁷.

"Lietuvos" draugiją įkūrę Varšuvos universiteto studentai lietuviai bei tenyksičiai tarnautojai (Vincas Kudirka, Jonas Gaidamavičius, Juozas Kaukas, Jonas Seniūnas, J. Bagdonas, Jonas Staugaitis, Baltrus Vabalas, Jonas Byla, Stanislovas Riauba, Juozas Radžiukynas, Juozas Adomaitis-Šernas, Jonas Beržanskis-Klausutis, Juozas Jasiulaitis) savo veiklos progromoje pažymėjo "organinio darbo" teoriją atitinkančius tikslus:

"I. Platinimas šviesos. II. Atgaivinimas ir pakėlimas tautiškos dvasios, rašliavos ir dailės. III. Pagerinimas ūkės būties. IV. Platinimas rubežių lietuvių¹⁸.

Jie buvo nukreipti į lietuvių valstiečius (ūkininkus), kaip būsimos modernios lietuvių tautos branduolį, didžiausią jos dalį. Šiems tikslams įgyvendinti buvo pasirinkta kultūrinė šviečiamoji veikla, dėl savo nelegalumo ir opoziciškumo Rusijos valdžiai turėjusi ir tam tikrą politinį atspalvį.

Svarbiausia veiklos priemone buvo laikomas laikraštis, kuris turėjo sutelkti visų pirma pasaulietinę inteligentiją, žadinti ir ugdyti tautinę savimonę, propaguoti tautinės kultūros ir ekonomikos vystymo idėjas. Bendrame "Lietuvos" draugijos ir Maskvos universiteto studentų lietuvių atsotvų suvažiavime 1888 m. birželio 29 d. Marijampolėje (žr. 1 lentelę) ir buvo nutarta leisti tokį laikraštį. Juo tapo 1889 m. pradžioje pasirodęs "Varpas" (1889-1905), kuriam ir buvo lemta atlikti liberaliosios inteligentijos idėjinės-politinės bei organizacinės konsolidacijos uždavinius.

¹⁴ R. Vėbra, "'Aušros' idėjinės orientacijos", in *"Aušra" ir lietuvių visuomeninis judėjimas 19 a. pabaigoje*, Vilnius, 1988, p. 51; Girininkas [P. Leonas], "Armėnai ir lietuviai", *Varpas*, 1895, nr. 3, p. 42; Liaudies draugas [?], "Persekiojimas finų ir mūsų kova prieš valdžią", *Ūkininkas*, 1899, nr. 7, p. 99-100; "Lenkų atsišaukimas" [Apie "Liga Polska"], *Varpas*, 1900, nr. 4, p. 47-48; C.E.J. [?], "Iš istorijos čekišių balių", *Varpas*, 1892, nr. 4/5, p. 73-74; Gr. K. [K. Grinius], "Susivažiavimas sloveniškios progresyviškos jaunuomenės Austra-Vengrijoj 1891 m.", *Varpas*, 1892, nr. 10, p. 142-144; Kg [K. Grinius], "Galicijos rusinų radikališka partija", *Varpas*, 1892, nr. 11, p. 157-159; A. Veliuoniškis [Antanas Lingis?], "Keli žodžiai apie tautišką klausymą", *Varpas*, 1893, nr. 3, p. 41-43; K.G. [K. Grinius], "Vertė tautiškos idėjos", *Varpas*, 1893, nr. 3, p. 43-46; [?], "Keli žodžiai apie airių kylimą", *Varpas*, 1892, nr. 2, p. 30-31, nr. 3, p. 48.

¹⁵ V. Trumpa, *op. cit.*, p. 182-183.

¹⁶ V. Čičiūnas, *op. cit.*, p. 45-47; S. Senkonis, *op. cit.*, p. 224-225; V. Trumpa, *op. cit.*, p. 178-182.

¹⁷ *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, p. 189-199, 205-213; R. Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje*, p. 230-247, 250-252; E. Vidmantas, "Varpo" politinė programa", *Lituanistica*, 1991, nr. 1(5), p. 24-35.

¹⁸ V. Kapsukas, "Varpo" užgimimas (1884-1888)", *Varpas*, 1903, nr. 12, p. 283.

Pažymėtina, kad apie "Varpą" besitelkusi inteligentija savo idėjas skleidė pačių įkurtuose leidiniuose valstiečiams (ūkininkams) "Ūkininkas" (1890-1905) ir "Naujienos" (1901-1903). "Varpe" bei "Ūkininke" ypač plačiai buvo nagrinėjami valstiečių reikalai. Lietuvis ūkininkas sudarė socialinę liberaliosios inteligentijos bazę ir todėl jį buvo stengiamasi iškelti į vadovaujančią vietą. Leidžiant "Varpą", "Ūkininką", susiformavo šios inteligentijos, dar kitaip vadinamos varpininkais, tam tikra organizacija. Pradedant minėtu Marijampolės suvažiavimu, 1888-1901 m. jie vyko kasmet (išskyrus 1899 m.) (žr. 1 lentelę); buvo svarstomas ne tik nelegaliosios periodinės spaudos leidimas, tvirtinamos spaudos metinės ataskaitos, aptariami laikraščių platinimo būdai, apimtis, priedai, formatai, redagavimas, lėšų šaltiniai, nagrinėjami redaktorių ir spaustuvių tarpusavio nesutarimai, tvirtinami redaktoriai, bet ir buvo numatoma laikraščių pakraipa, aptariamoms bendros tautinio judėjimo problemoms, tikslinamos varpininkų veiklos gairės, taktika, analizuojama ir solidarizuojamasi su kitų tautų (pvz., čekų, armėnų...) išsivaduojamąja kova. Faktiškai suvažiavimai atliko varpininkų organizacijos direktyvinio organo funkcijas. Vykdomasis šių suvažiavimų nutarimų organas buvo jų renkami komitetai, iki 1900 m. atlikę ir tiesiogines laikraščių leidimo administracijos funkcijas¹⁹.

Atkreiptinas dėmesys, jog apie "Varpą" susitelkę liberalių pažiūrų inteligentai, vadovaudamiesi "Varpo" prospekte paskelbta nuostata: "[...] tik susivienijus ir gerai supratus tautos reikalus, gali atnešti tikrą naudą. Tendencija "Varpo" yra vienijimas lietuvių per inteligentiją"²⁰, bandė ieškoti tautinės inteligentijos bendros veiklos sąlyčio taškų. Ši tendencija eina per visą varpininkų veiklos laikotarpį. Kartu į tautinį judėjimą buvo bandoma įtraukti visą tautą, sutelkti jėgas, kurios galėtų priešintis caro priespaudai ir polonizavimui, nes, anot jų, tik tokiu būdu tauta gali išsikovoti suverenumą. Kylančias socialines-ekonominės problemas, jų nuomone, turėjo spręsti jau pati suvereni tauta. Todėl V. Kudirka, J. Adomaitis-Šernas, P. Leonas ir kiti pirmuoju uždaviniu laikė išsivadavimą iš tautinės, o ne iš ekonominės priespaudos, griežtai pasisakė prieš bandymus skirstyti tautą į luomus (klases)²¹. Apskritai varpininkų keliami tautiniai reikalavimai: lietuvių tautos ir kalbos lygybė su kitomis tautomis ir kalbomis, lietuvių spaudos legalizavimas, tautinės mokyklos atgavimas ir kt. išreiškė visos tautos siekimus ir sudarė demokratinę judėjimo programos esmę, kas leido liberaliajai inteligentijai 1889-1901 m. jam vadovauti. Tai patvirtina ir jų spaudos situacija. Atlikti varpininkų nelegaliosios periodinės spaudos korespondencijų teritorinio pasiskirstymo 1889-1905 m. tyrimai (žr. 4 lentelę) liudija, jog pagal aktyvumą jų regionai yra tapatūs su V. Merkio nustatytais kovos dėl tautinės mokyklos spaudos regionais²². Tad be jokių

abejonių varpininkų įtaka tautiniam judėjimui buvo tiesioginė. Kaip rodo varpininkų spaudos korespondencijų dinamika 1889-1905 m. (žr. 5 lentelę), iki pat 1901 m., stiprėjant kovai su Rusijos imperine priespauda dėl tautinių-kultūrinių ir demokratiškesnių teisių, tai buvo liberalų pakilimo laikotarpis, o jų įtaka visuomenei nuolat didėjo.

1889-1894 m. varpininkų organizacija laikinai buvo tapusi savotišku tautinio judėjimo koordinavimo, vienijimo centru, nes jos veikloje dalyvavo ne tik pasaulietinė liberalioji, bet ir jaunoji konfesinė inteligentija. Kartu tai buvo "Varpo" liberalizmo išraiška. Suvažiavimuose dalyvavę jos atstovai (žr. 1 lentelę), ypač Seinų dvasinės seminarijos klierikų kuopelės nariai (Pranas Būčys, Andrius Dubinskas, Antanas Milukas ir kiti), laikraščių leidybą remdavo lėšomis, pateikdavo medžiagos. 1892 m. "Lietuvos ūkininko kalendorius" (15000 egz.) buvo išleistas Seinų kuopelės pinigais²³. Tačiau ne vien tik praktiniais sumetimais vadovavosi varpininkų lyderiai V. Kudirka, Jonas Jablonskis, Petras Matulaitis: svarbią vietą jie skyrė priešiniams platinamiems stačiatikių ir katalikų remti. Netgi J. Adomaitis-Šernas šiuo atveju katalikybės ir tautiškumo sąvokas tapatino: "*Lietuvystė ir katalikystė, ypač rusiškoje Lietuvoje, labai arti tarp savęs surišti: pašalinkime tikrai katalikystę, tai pražudysime lietuvystę*", - rašė jis 1889 m. "Varpo" 4 Nr. ir pabrėžė, kad "*lietuvystės tvirtovė pasiremia ant susivienijimo visų lietuvių, vaidai gi ją silpnins...*"²⁴.

Nors "Varpe" buvo smerkiamos atskiros dorovinės ydos, katalikų dvasininkijos prolenkiškos pozicijos, po Kražių įvykių nedrąsiai kritikuojama Romos popiežiaus spekuliatyvinė politika, vis dėlto gana nuosaiki varpininkų pozicija Rusijos valdžios atžvilgiu, kultūrinės kovos su ja metodu propaganda ir anksčiau minėtos jų pažiūros į katalikybę jaunajai lietuvių katalikų dvasininkijai buvo priimtinos. Tai ir nulėmė jos aktyvų dalyvavimą leidžiant varpininkų periodinę spaudą šiuo laikotarpiu.

¹⁹ Plačiau apie tai žiūrėti: R. Miknys, "Lietuvių liberalų periodinės spaudos organizavimas 1888-1905 m.", *MAD*, 1988, t. 3(104), p. 62-63, 68.

²⁰ Prospektas. "Varpas" literatūros, politikos ir mokslo mėnesinis laikraštis, MAB, Smulkieji spausdiniai, nr. 1354.

²¹ Q.D ir K. [V. Kudirka], "Tėvyniški varpai", *Varpas*, 1890, nr. 1, p. 10; j.a. [J. Adomaitis-Šernas], "Reikia sutarties", *Varpas*, 1890, nr. 2, p. 19; Girininkas [P. Leonas], "Armėnai ir lietuviai", p. 42; Berželis [J. Vileišis], "Iš savo pastogės", *Varpas*, 1899, nr. 6, p. 95.

²² V. Merkys, *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje*, Vilnius, 1982, p. 26, 165; idem, *Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (ligi 1904 m.)*, Vilnius, 1978, p. 165; idem, *Knygnešių laikai 1864-1904*, Vilnius, 1994, p. 202, 294-300.

²³ K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, t. 1, Tübingen, 1947, p. 129.

²⁴ Szernas [J. Adomaitis-Šernas], "Audiatur et altera pars!", *Varpas*, 1889, nr. 4, p. 56.

Tačiau idilija truko neilgai. Sparčiai vystantis kapitalistiniams santykiams, aštrėjo socialinės-ekonominės problemos, plito socializmo idėjos. 1895-1896 m. dalis kairiųjų (J. Bagdonas, K. Grinius, Stasys Matulaitis) parėmė besikuriančią socialdemokratų partiją²⁵. Kita vertus, šios partijos asmenyje liberalioji inteligentija įgijo rimtą oponentą iš kairės, su kuriuo santykiai ir polemika nemaža dalimi nulėmė kasmet didėjantį atvirą jos skaidymąsi į radikaliuosius ir nuosaikiuosius.

Dar 1894 m. varpininkų suvažiavime Mintaujoje (Jelgavoje) Maskvos universiteto lietuvių studentų draugijos narys Jonas Račiūnas savo draugų vardu reikalavo "Varpo" ir "Ūkininko" ideologiją pakreipti socializmo linkme²⁶. Pradžią atviram skilimui davė S. Matulaičio straipsnis 1895 m. "Varpo" 7 Nr. Jame buvo teigiama, kad nuo "Aušros" laikų tautinis judėjimas nė žingsnio nepažengė į priekį:

*"Dar ir šiandien lygiai kaip prieš dvylika metų rūpinamės vien tik pakelti patriotizmą ir pripratinti žmones skaityti, neaiškindami arčiaus kur turi nuvesti mus tas patriotizmas"*²⁷.

Ten pat buvo įrodinėjama, kad vien tik kultūrinio, šviečiamojo darbo nepakanka - būtina su visomis engiamomis tautomis stoti į kovą su carizmu kaip sistema, kuri yra "viso pikto šaknis". Dalis varpininkų, stovėjusių prie laikraščių redakcijų vairo (Jonas Kriauciūnas, J. Jablonskis, Antanas Kriščiukaitis-Aišbė, Pranas Mašiotas) bei aktyviai su jais bendradarbiausių (Gabrielis Landsbergis, P. Leonas), nesutikdami su tokiomis pažiūromis ir laikydami jas netgi žalingomis bendram tautiniam reikalui, iš organizacijos aktyvios veiklos pasitraukė. Vadovauti ėmėsi radikaliau nusiuteikę varpininkai: S. Matulaitis (redagavęs "Varpą" ir "Ūkininką" iki 1896 m. pabaigos, iki 1898 m. buvęs komitetų nariu), J. Bagdonas, K. Grinius (ilgamečiai komitetų nariai). Jie buvo užmezgę artimus ryšius su socialdemokratais, dalyvavo bendruose susirinkimuose, padėjo jiems spręsti spaudos leidimo problemas.

Tai truko visus 1895-1898 m., nes kultūrinės veiklos ir tautinės savimovės baruose abiejų pusių pozicijos iš dalies sutapo²⁸. Tuo tarpu jaunoji konfesinė inteligentija toliau bendradarbiauti atsisakė ir, 1896 m. susibūrusi apie naujai pradėtą leisti laikraštį "Tėvynės sargas", į pirmą vietą atvirai iškėlė ne tautinį, o katalikišką pradą.

Nuosaikiųjų ir radikaliųjų liberalų varpininkų nesutarimų ašis, ypač jų pozicijų išsiskyrimo pradžioje, buvo nevienoda veiklos taktika, siekiant įgyvendinti tuos pačius tautinius reikalavimus. Nuosaikieji (J. Kriauciūnas, P. Matulaitis, Petras Vileišis, G. Landsbergis, Valentinas Urbonavičius-Urbonas, Jonas Basanavičius ir kiti), vadovaudamiesi nuostata, jog Rusijos caro valdžia - nepajudinama jėga, atviros konfrontacijos su ja

ne pripažino, pasisakė už kompromisų, dalinių nuolaidų taktiką. Svarbiausias jų tikslas buvo atgauti legalią lietuvišką spaudą. Tai turėjo atverti kelią laisvesnei tautinei kultūrinei veiklai, pajėgiai subrandinti sąlygas politiniam veikimui²⁹. Radikalieji (S. Matulaitis, K. Grinius, J. Vileišis, J. Račiūnas, P. Višinskis ir kiti) - priešingai: buvo už aktyvius veiksmus, tapatino kultūrinę ir politinę veiklą (ypač tai ryšku 1898-1900 m.). Todėl jie atvirai kritikavo Rusijos valdžią, ragino platinti nelegaliąją spaudą, atsisaukimus su lietuvių reikalavimais, taip pat, siekdami diskredituoti rusų valdžią, propagavo kolektyvinius prašymus dėl spaudos, lietuvių kalbos, ūkininių draugijų steigimo: norėjo įrodyti, jog jų patenkinti nėra nesistengiama³⁰. Tačiau ir vieni, ir kiti pripažino tautinės vienybės būtinumą, siekiant užsibrėžtų tikslų, ir svarbiausiu uždaviniu laikė išsivadavimą iš Rusijos priespaudos³¹. Taigi tarp šių dviejų varpininkų sparnų "Varpas" iki amžiaus pabaigos dar sugebėjo išlaikyti pusiausvyrą. Čia reikšmingas V. Kudirkos, nuosekliai besilaikiusio tautinio kultūrinio darbo ir griežtos Rusijos valdžios kritikos derinimo linijos, įnašas. Dar 1896 m. nuosaikiams pradėjus puolimą, jog "Varpas" neturi savo aiškios programos³², V. Kudirka pasakė tiesiai: "*Tuo tarpu pakanka ir vieno "Varpo", kurio programos yra tautiškai-demokratiškas*"³³. Tačiau, V. Kudirkai mirus (1899), polarizacija tarp nuosaikiųjų ir radikaliųjų pamažu ryškėjo.

²⁵ K. Grinius, *op. cit.*, p. 178; J. Bagdonas, "Iš varpininkų veiklos", in *Varpas ir varpininkai*, Kaunas, 1939, p. 27.

²⁶ K. Grinius, *op. cit.*, p. 178.

²⁷ N. [St. Matulaitis], "Kritika ir bibliografija. Ūkininko priedai 1894 metų", *Varpas*, 1895, nr. 7, p. 114.

* Kalbant apie atskirus asmenis, reikia pažymėti, kad nedaugelis iš jų išlaikė nuosekliai idėjines pažiūras (V. Kudirka, K. Grinius, P. Višinskis); kiti dažniausiai arba kairėjo (S. Matulaitis), arba dešinėjo (J. Bagdonas).

²⁸ Plačiau apie tai žiūrėti: R. Miknys, "Lietuvių liberalų periodinės spaudos organizavimas 1888-1905 m.", p. 62, 65.

²⁹ Da-gyvas [G. Landsbergis], "Be ko nepakilsime", *Varpas*, 1902, nr. 11, p. 234-236; J.Š-s. [?], "Reikia mums susiprasti", *Varpas*, 1896, nr. 2, p. 13-14.

³⁰ S.Ž. [K. Grinius], "Maskolių valdžia ir lietuviai", *Ūkininkas*, 1899, nr. 7, p. 89; Liaudies draugas [?], "Persekiojimas finų ir mūsų kova prieš valdžią", *ibid.*, p. 99-100; Homo novus [V. Sirutavičius], "Vardan teisybės", *Varpas*, 1899, nr. 3, p. 37; Berželis [J. Vileišis], "Darbas legališkas ir revoliucinis", *Varpas*, 1901, nr. 3, p. 25-26; Keliaininkas [J. Čėsna], "Nepasitikėjime ant kitų", *Ūkininkas*, 1900, nr. 9, p. 130-131.

³¹ Q.D ir K [V. Kudirka], "Tėvyniški varpai", p. 10; j.a. [J. Adomaitis-Šernas], "Reikia sutarties", *Varpas*, 1890, nr. 2, p. 19; Berželis [J. Vileišis], "Iš savo pastogės", *Varpas*, 1899, nr. 6, p. 105.

³² S. [J. Spudulis], "Ką darom", *Varpas*, 1896, nr. 12, p. 177.

³³ [V. Kudirka], "Pro domo sua", *ibid.*, p. 178.

Po žiaurių Rusijos caro valdžios represijų prieš "Sietyno" draugiją, 1897-1898 m. Mintaujos (Jelgavos) lietuviško spektaklio rengėjus 1900 m. radikalieji varpininkai pradėjo griežtai kritikuoti nuosaikiųjų taktiką. P. Višinskis, Vladas Sirutavičius, Jonas Biliūnas, iš dalies ir J. Vileišis jau viešai iškėlė ne vien tautinius-kultūrinius reikalavimus, bet ir politinės kovos dėl demokratiškos laisvės būtinumą ir su kompromisais taikstyti nebenerėjo³⁴. Ypač griežtas buvo P. Višinskis: *"Mes mylim tėvynę, norim jai gero atnešt, mūsų priedermė yra pašalinti viską, kas tik jai kenkia. [...] Mes turim kovot, kovot ir kovot! Kas tik ne butų mūsų priešai, nežiurėsim: ar tai labai aukštai patatyta ypata, nors ji butų Dievo patepta ir Dievo siųsta valdymui svieta; lai būn ji caru ar popiežiu, vyskupu ar kunigu [...] Mes nepripažįstame kompromisų - tai diplomatų darbai eiti šunvuodegavimo ir apgaulės kekliais"*³⁵.

Nuosaikieji taip pat savo pozicijų neatsisakė. Likdama varpininkų gretose, dalis jų dar 1895 m. ėmė grupotis apie nelegalią Vilniaus lietuvių kultūrinę draugiją "Dvylika apaštalu", siekusi išgauti iš caro valdžios administracijos platesnes teises kultūrinei veiklai, plėtojusią kovą su lenkais dėl lietuvių bažnyčios Vilniuje ir apskritai besirūpinusią lietuviybės gynimu, vilniečių tautinės savimonės žadinimu ir stiprinimu. (Draugijos branduolį 1895-1904 m. sudarė: kun. Juozas Ambraziejus, Elijus Nonevičius, Donatas Malinauskis, Andrius Domaševičius (LSDP narys), Antanas Vileišis, V. Urbonavičius-Urbonas, Povilas Matulionis, Boleslovas Stankevičius ir kiti.)³⁶ Kiti (G. Landsbergis, J. Basanavičius bei kiti) tebebuvo aktyvūs varpininkų spaudos bendradarbiai³⁷, bet kitų klausimų, išskyrus tautinius-kultūrinius, savo darbuose nekėlė.

Taigi XX a. pradžioje liberalai varpininkai kaip visuomeninė-politinė srovė buvo aiškiai nevienalytė. Perdėm ryškūs skirtumai, nustatant santykius su Rusijos caro valdžia, renkantis veiklos taktiką, priemones ir būdus, grėsė gana tvirtoms lietuvių liberalų pozicijoms tautiniame judėjime, jų įtakos mažėjimu visuomenei, nes gilėjo ir bendra katalikiškos, socialdemokratinės ir liberalinės srovių idėjinė diferenciacija, žadėjusi neišvengiamą tarpusavio politinę kovą. Tai vertė liberalus varpininkus, taip pat aktyviai nusiteikusius radikaliuosius aiškiai apibrėžti savo grupuotės taktiką, tikslus, turėti vientisą veikimo programą ir bandyti konsoliduoti savo jėgas. Politinių konkurentų - socialdemokratų - pavyzdys rodė, jog, norint tai įvykdyti, būtina telktis į politinę partiją. O tam jau buvo visos prielaidos: minėtos diskusijos "Varpe", "Ūkininke" subūrė idėjinius bendraminčius, o varpininkų suvažiavimai, jų išrinkti komitetai, laikraščių redakcijos ir administracijos, pagaliau pati spauda buvo geras organizacinis pagrindas būsimai partijai.